

حضور امام رضا و گسترش تحولات تشیع در خراسان بزرگ و انعکاس آن در آثار تاریخی وقف شده آستان قدس رضوی

چکیده

مردم خراسان بزرگ در نیمه نخست قرن اول هجری، اسلام را پذیرفتند. در این هنگام تشیع طرفداران محدودی داشت لیکن از آغاز سده سوم با وجود اقتدار حاکمان عباسی اهل سنت، تشیع مذهب غالب مردم شهرها و روستاهای خراسان گردید. شروع این کار با حضور امام رضا (ع) و اقدامات ایشان بود. ولی در ادوار تاریخی بعد از آن تا قرن دهم دوباره تشیع در اقلیت قرار گرفت. با این حال در نتیجه عوامل مختلفی مجدداً تشیع در این منطق رونق گرفت. مسئله ای که در اینجا می توان مطرح کرد میزان تأثیرگذاری موقوفات آستان قدس رضوی در گسترش تشیع است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده های منابع کتابخانه ای انجام شده است. یافته های پژوهش حاکی از این است که توسعه فرهنگ شیعه از کارکردهای موقوفات آستان قدس است و در راستای این کارکرد، اقدامات چون رشد مراکز علمی و آموزشی، ایجاد و توسعه کتابخانه ها و کتاب های علمی و مذهبی، ایجاد فضاهای زیارتی و عبادی، دایرکردن دارالشفاء، برگزاری مراسم مذهبی عزاداری و اعیاد انجام شده است. افزایش موقوفات آستان قدس را نشان می دهد که موقوفات در راستای گسترش تشیع گام برداشتند و ایجاد و توسعه امکانات رفاهی و فرهنگی در حرم رضوی فرهنگ شیعه را نهادینه کرد.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی چگونگی و زمان گسترش تشیع در خراسان.
۲. مطالعه نقش موقوفات آستان قدس رضوی در گسترش تشیع در خراسان.

سؤالات پژوهش:

۱. چه عاملی از قرن دهم به بعد تشیع را گسترش داد؟
۲. موقوفات آستان قدس رضوی به عنوان یکی از قدیمی ترین نهادهای مذهبی چه نقشی در گسترش فرهنگ تشیع در خراسان داشتند؟

کلیدواژه ها: امام رضا، موقوفات آستان قدس رضوی، گسترش تشیع، خراسان.

اسلام به عنوان آخرین دین آسمانی از جایگاه والایی برخوردار است عوامل گسترش اسلام و تشیع از یکی از شهرهای حجاز (مکه) به نقاط قاره‌های دیگر جهان از مسائل مورد بحث در جوامع علمی دنیاست. تشیع که اصلی‌ترین فرق آن می‌باشد از قرن نخست هجری مورد قبول عده‌ای از مسلمانان در بعضی از مناطق جهان اسلام قرار گرفت. اقدامات همه جانبه امام‌رضا(ع) باعث شد مسلمانان اهل تسنن، زیدیه، اسماعیلیه و دیگر گرایش‌ها به تشیع امامی علاقه پیدا نمایند و تشیع را به‌عنوان مذهب خود قرار دهند. پس از شهادت امام و مسلط شدن حاکمان اهل تسنن در دوره‌های حکومت عباسیان، مغولان، تیموریان، ازبکان و... به تدریج مذهب مردم خراسان از تشیع به فرق مختلف تسنن تغییر پیدا نمود و تشیع در اقلیت قرار گرفت ولی با توجه به وجود مرقد و حرم امام رضا مردم و حاکمانی که گرایش‌های شیعی داشتند جهت ترویج و گسترش تشیع با وقف نمودن اموال و مستغلات و باغات و کشاورزی و منافع آن‌ها در طول تاریخ به ویژه در دوره صفویه که خود داعیه دار مذهب تشیع بودند و با اعلام رسمی مذهب تشیع در تمامی بلاد تحت تصرف حکومت خود از طریق ارزش‌گذاری بر تنها مرقد از امامان تشیع در ایران و وقف نمودن مستغلات و اموال فراوان در جهت گسترش تشیع از راه ایجاد مدارس ابتدایی موسوم به مکتب‌خانه‌ها و مدارس عالی موسوم به حوزه‌های درسی فقه و علوم شیعه که با دعوت از علمای طراز اول تشیع از کشورهای عراق و لبنان انجام گرفت و تربیت شده‌گان فراوان که اسلام‌شناسان با انگیزه‌ای بودند در جای‌جای کشور پراکنده شدند و مشغول ترویج و گسترش تشیع امامی شدند اهمیت موضوع وقتی روشن می‌شود که کارکرد موقوفات را در راستای نهادینه کردن شعارها و ساختارهای شیعی بررسی شود. از آنجا که تاکنون کارکرد موقوفات آستان قدس از این منظر کمتر در کانون عنایت پژوهشگران واقع شده است، ضرورت انجام آن آشکار می‌شود.

بررسی پیشینه پژوهش حاضر حاکی از این است علی‌رغم وجود پژوهش‌های متعدد پیرامون موقوفات رضوی، تاکنون اثری با این عنوان به رشته تحریر در نیامده است. علیزاده بیرجندی و ناصری (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان: «تأثیر کارکردهای متولیان آستان قدس رضوی در فرهنگ تشیع (مطالعه موردی عصر قاجاریه)» به بررسی تأثیر موقوفات بر رونق فرهنگ تشیع در دوره قاجار پرداخته است. نیک مهر و وکیلی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان: «نیت و مصارف موقوفات واقفان مشهد در دوره پهلوی اول و دوم (با تکیه بر وقفنامه‌های اداره اوقاف خراسان رضوی و آستان قدس)» به بررسی اوقاف آستان قدس پرداخته‌اند. لذا پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای در صدد است تا آشکار سازد چگونه موقوفات زمینه‌های اجرایی شدن سیاست گسترش مذهبی صفویان و مردم دوستدار تشیع را در آستان مقدس حضرت رضا(ع) فراهم کردند.

نتیجه‌گیری

از نتایج مهم حضور امام رضا(ع) از زمان ورود ایشان به ایران و در دوران ولایتعهدی و فعالیت‌های ایشان در خراسان رشد کمی و کیفی و گسترش تشیع و علاقه‌مندی بیشتر این مردمان به سوی اهل‌بیت پیامبر(ص) بود. زیرا هم از نظر کمی مردم خراسان بزرگ به دلیل عدم طی کردن مسافت زیاد به حضور امام رضا می‌آمدند و هم از نظر کیفی با شنیدن احکام اعتقادی و عملی بدون واسطه از امام با تشیع حقیقی آشنایی کامل پیدا کردند، خراسان سابقه دیرینه‌ای در همراهی با خاندان پیامبر و علویان داشته و عباسیان با سوء استفاده از همین علاقه‌مندی خراسانیان به تشیع شعار چند پهلوی "الرضا من آل محمد" را برای نهضت خود برگزیدند و خراسانیان که از آل محمد(ص) منظوری جز آل علی(ع) نمی‌دیدند، به این نهضت پیوستند. تمایل‌های شیعی خراسانیان حتی در دعوت از امام رضا (ع) به خراسان در خور تأمل است. ولی پس از شهادت امام و زمامداری حکام اهل تسنن، در خراسان تشیع در اقلیت قرار گرفت تا اینکه در طول زمان با گرد آمدن علما و مردم دوست دار اهل‌بیت پیامبر در اطراف مرقد امام قصبه مشهدالرضا و بعداً شهر مشهد ایجاد گردید و به دنبال افزایش جمعیت شیعه در مشهدالرضا سیل موقوفات مردم و بعضی حکام شیعی مذهب به ویژه حاکمان صفویه که اراده کرده بودند مذهب تشیع را در سراسر حکومت خود رسمیت دهند افزایش چشم‌گیری یافت بعضی از دستاوردهای موقوفات می‌توان ایجاد مدارس علوم دینی جهت پرورش کارشناسان تشیع، احیای و بزرگداشت مراسمات مذهبی، تهیه کتب علمی-مذهبی و ایجاد کتابخانه‌های بزرگ را نام برد که با ازدیاد این مدارس مبلغین جهت توسعه فرهنگ و علوم تشیع در تمامی نقاط ایران برای تبلیغ تشیع پراکنده شدند موقوفات با تأسیس دولت صفوی، در حکم ابزاری برای نهادینه سازی فرهنگ شیعه در آستانه‌های مقدس ایران به ویژه مشهد به کار گرفته شد. در نتیجه ایجاد موقوفات برای آستان مقدس حضرت رضا(ع)، بنیادی شکوهمند بنا شد که پویایی و پایایی آن در راستای گسترش فرهنگ شیعه تاکنون تضمین شده است و این نمادی از اوج موفقیت واقفان اعم از حکومت و مردم در رسیدن به اهداف تعیین شده در سیاست مذهبی شیعه است.

منابع:

کتاب‌ها:

- آقاجری، سیدهاشم. (۱۳۸۹). مقدمه‌ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی، ویرایش دوم، تهران: طرح نو
- ابن‌الشعبه الحرائی، حسن بن علی بن حسین. (۱۳۶۳). تحف العقول عن آل رسول، ترجمه علی اکبر غفاری، احمد جنتی، قم: موسسه نشر اسلامی.
- ابن‌اثیر، عزالدین. (۱۳۵۱). الکامل فی التاریخ (تاریخ بزرگ اسلام و ایران)، ترجمه: عباس خلیلی، ج ۱۴، تهران: شرکت - چاپ و انتشارات علمی.

اشکوری، سیدصادق. (۱۳۸۷). اسناد موقوفات اصفهان. زیر نظر اداره کل اوقاف و امور خیریه اصفهان، ج ۳، قم: مجمع ذخائر اسلامی.

اصفهانی، ابوالفرج. (۱۳۳۹). مقاتل الطالبین، ترجمه جواد فاضل، ج ۲، تهران: کتاب فروشی علمی.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۲). مطلع الشمس، با مقدمه محمد پیمان، ج ۲، تهران: پیشگام.

افندی، میرزاعبدالله. (۱۴۰۱). ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. تحقیق سیداحمد الحسینی، ج ۲، قم: مطبعه الخیام.

برتولد، اشیپولر. (۱۳۶۴). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه: جواد فلاطوری، تهران: انتشارات علمی، فرهنگی.

بروکلمان، کارل. (۱۳۴۶). تاریخ ملل و دول اسلامی، ترجمه: هادی جزایری، تهران: بنگاه ترجمه نشر کتاب.

ترکمان. اسکندرببیگ. (۱۳۸۲). تاریخ عالم آرای عباسی. تصحیح ایرج افشار، ج ۱، تهران: انتشارات امیرکبیر.

جعفریان، رسول. (۱۳۷۲). تاریخ تشیع در ایران، ج ۲، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

جعفریان، رسول. (۱۳۷۹). صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، ج ۲، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

جعفریان، رسول. (۱۳۷۶). مقالات تاریخی (دفتر چهارم)، ج ۴، قم: انتشارات دلیل ما.

جهان پور، فاطمه. (۱۳۸۷). تاریخچه مکتب خانه ها و مدارس قدیم، مشهد: سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس.

حبیبی، عبدالحی. (۱۳۵۹). تاریخ افغانستان بعد از اسلام، تهران: دنیای کتاب.

حسینی خاتون آبادی، عبدالحسین. (۱۳۵۲). وقایع السنین و الاعوام. تصحیح محمدباقر بهبودی، تهران: کتابفروشی اسلامیة.

خراسانی، محمد هاشم. (۱۳۴۷). منتخب التواریخ، تهران: کتابفروشی علمیه اسلامی.

خواجویان، محمد کاظم. (۱۳۷۹). تاریخ تشیع، مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.

صدوق، محمدبن علی. (۱۳۷۳). عیون اخبار رضا، ترجمه: حمید رضا مستفید، علی اکبر غفاری، ج ۲، تهران: صدوق.

صفت گل، منصور. (۱۳۸۱). ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی: تاریخ تحولات دینی ایران در سده دهم تا دوازدهم هجری، تهران: رسا.

عطاردی، عزیزالله. (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس، ج ۱ و ۲، تهران: عطار.

خواندمیر، غیاث الدین. (۱۳۳۳). تاریخ حبیب السیر، ج ۴، تهران: خیام.

فصیح خواف، احمد بن محمد. (۱۳۴۱). مجمل فصیحی، تصحیح محمود فرخ، ج ۱، تهران: باستان.

کریستین پرایس. (۱۳۸۹). تاریخ هنر اسلامی، ترجمه مسعود رجب نیا، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.

مجتهدی، کریم و دیگران (۱۳۷۹) مدارس و دانشگاه های اسلامی و غربی در قرون وسطی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی.

محبوب فریمانی، الهه. (۱۳۹۱). تاریخ کتابخانه آستان قدس از صفویه تا قاجاریه براساس اسنادی از آستان قدس رضوی، مشهد: آستان قدس رضوی.

منقری، نصر بن مزاحم. (۱۳۷۰). وقعه صفین، ترجمه پرویز اتابکی، ج ۲، تهران: انتشارات اسلامی.
مولوی، عبدالحمید. (۱۳۵۸). پیش‌نویس فهرست موقوفات آستان قدس، ج ۳، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.

مؤتمن، علی. (۱۳۴۸). تاریخ آستان قدس رضوی، تهران: چاپخانه بانک ملی ایران
میرزا سمیعا، محمدسمیع. (۱۳۷۸). تذکره الملوک، به کوشش سیدمحمد دبیر سیاقی، تهران: امیرکبیر.

ناصری‌داودی، عبدالحمید. (۱۳۸۶). تاریخ تشیع در افغانستان از آغاز تا قرن دهم، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.

مقالات:

حسن آبادی، ابوالفضل. (۱۳۸۲). «تاریخچه تشکیلات اداری آستان قدس رضوی در دوره صفویه»، منبع: کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۷۰-۷۱

خسروانی شریعتی، سید محمود. (۱۳۷۵). «مروری بر وقف نامه های قرآن براساس نسخه های کتابخانه آستان قدس رضوی»، مشکوه، ش ۵۲، صص ۱۰۱-۸۹.

علیزاده بیرجندی، زهرا؛ ناصری اکرم. (۱۳۹۱). «تاثیر کارکرد متولیان آستان قدس رضوی در فرهنگ تشیع»، فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش تاریخ اسلام، شماره ۶، صص ۱۰۷-۷۷.

فاطمی مقدم، زهرا. (۱۳۹۱). «بررسی تحلیلی مراسم نخل بندی در دوره صفویه با بهره گیری از اسناد آستان قدس رضوی»، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، ش ۳، صص ۷۰-۳۲.

طلایی، زهرا. (۱۳۹۷). «سیاست مذهبی صفویان و پیامد آن بر توسعه موقوفات حرم امام رضا»، فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ دانشگاه اصفهان، شماره اول، صص ۱۵۲-۱۲۹.